

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

НЕИЗВЕСТНИ И СЛАБО ПОЗНАТИ НАДПИСИ ОТ РАННОТО БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Николай Хрисимов

UNKNOWN AND LITTLE KNOWN INSCRIPTIONS FROM THE EARLY BULGARIAN MIDDLE AGES

Nikolay Hrissimov

Abstract: Seven fragmentary or whole inscriptions from the period and the territories of the First Bulgarian Empire are presented. They were found in some of the modern Balkan states.

Most of the inscriptions are just personal names. This group of inscriptions is varied both in terms of content and graphical systems (Glagolitic, Cyrillic, Greek?). Given the nature of the inscriptions, they could hardly serve as direct source for the political history of the Early Medieval Bulgarian state. However they illustrate the diffusion of literacy well beyond the major centres and also indicate the presence of local Bulgarian administration in the regions, where the inscriptions were found, while the literacy (the education in writing) in the First Bulgarian Empire is traditionally assumed to be done by the central authorities.

Key words: inscriptions, First Bulgarian Empire, early Bulgarian Middle Ages, local administration.

Сред известните досега стотици глаголически и кирилски надписи от българското ранно Средновековие впечатление прави, че те са концентрирани основно върху територията на съвременна България. Разбира се, такива са открити и на териториите на съседни съвременни държави, но броят им спрямо основната група е твърде малък. Настоящата работа има за цел да въведе в обръщение или да препубликува няколко ранносредновековни надписа (глаголически, кирилски, а също и гръцки), невключени в основния корпус на надписите от периода [вж. **Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O.** 1994], а и неприсъстващи и сред тези от времето на Второто българско царство [**Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O.** 1996]. Някои от представените надписи са вече познати и на българските специалисти посредством представянето им от А. Съботинов в направения от него мащабен, обобщаващ преглед на изворите и историографските проблеми около времето на цар Самуил и неговите наследници [**Съботинов, А.** 2008], но са разгледани в твърде тесния контекст на събитията от края на X и началните години на XI в. Предвид слабата известност на тези надписи и въобще неизвестността на друга част от тях, е добре същите да бъдат събрани и да послужат като допълнение на корпусите с паметници от епохата. Непознатостта на тези надписи се дължи преди всичко на факта, че са открити извън пределите на съвременна България, а също така и, че част от тях, са публикувани в редки издания. Навлизането ми в „чужди води“, каквато е епиграфиката, има за цел единствено публикацията на тези паметници и по тази причина преобладаващата част от тях ще бъдат оставени без прочит, а е акцентирано върху описанието им и графичното им представяне.

Представянето на паметниците ще бъде направено от изток на запад, по съвременните държави, в които са открити.

Румъния

Пъкюл дуй Соаре (обр. 1)

През 1993 г. на островния бряг е открит каменен блок от стената на крепостта, на който отчетливо се виждат изрязани букви. Понастоящем блокът се съхранява в музея в Калъраш. Публикуван е от П.

Дякону през 2007 г. [Diaconu, P. 2007, p. 161 – 163, fig. 1] и през същата година е включен и в прегледа на епиграфските находки от Румъния като *addendum* [Petolescu, C. 2007, p. 387 – 388]. Камъкът е с размери: 0,50 x 0,40 x 0,38 m. Върху него са издълбани, а след това за по-голям контраст и видимост са запълнени с червен хоросан. Напълно или частично запазени се четат три имена:

**САВУ ТРАИ...
ДНМИТ...**

Според румънските изследователи това са имената на светци от IV в. – Сава, Траян и Димитър. Отбелязано е и специфичното изписване на името Сава [Petolescu, C. 2007, p. 388]. В първичната си публикация надписът е определен като „гръцки“ и е датиран в X в. [Diaconu, P. 2007]. Всъщност още при въвеждането на надписа в обръщение в контекста на останалите открити по това време латински надписи той вече е правилно определен като „славянски“, като са посочени „фрапиращите“ прилики в изписването на буквите **A, Y, T, D** с надписа от Мирча вода, датиращ от 943 г., и надписите от скалния манастир край Мурфатлар [Petolescu, C. 2007, p. 388].

В допълнение към установената и от румънските изследователи славянска (българска) принадлежност на надписа, трябва да бъде отбелязана една негова важна подробност – обмазването на буквите с червен хоросан. Това прави надписа още по-добре видим, което със сигурност го изключва от групата на надписите графити, а го поставя сред тези с официален характер. Запълването на буквените очертания с червен хоросан е сравнително архаичен белег, свързващ надписа с тези около Мадарския конник (№ 1 а-с по В. Бешевлиев) [Бешевлиев, В. 1992, с. 97 – 116] и надписът **ОСТРО БОГОИН** от Шуменската крепост (№ 70 по В. Бешевлиев) [Бешевлиев, В. 1992, с. 240]. Предвид посочения архаичен белег надписът от Шуменската крепост е определен от В. Бешевлиев като „един от най-старите кирилски и старобългарски надписи“ и го отнася към IX в. [Бешевлиев, В. 1992, с. 240]. Г. Майсторски също датира надписа „с увереност“ към края на IX в., като за това добавя нови доводи [Майсторски, Г. 2014].

Интересно е да се отбележи за надписа от Шуменската крепост и още един детайл, който е останал незабелязан от проучвателите и също спомагащ за ранната му датировка. За определянето на надписа като „кирилски“ най-важна роля играе наличието на началната кирилска графема **Б** в изписването на прабългарската титла **ВАГАИНОС**, позната от гръкоезичните надписи от езическия период на Първото българско царство [Бешевлиев, В. 1992, с. 240]. Въпреки наличието на тази графема, отнасяща по безспорен начин надписа към кирилските, прави впечатление липсата на една от най-важните характеристики на славянските глаголически и кирилски думи. Отсъства краен ер (в случая **Ъ**) за завършек на думата. Нееднаквите по размери, но въпреки това центрирани върху блока букви на втората дума не оставят съмнение, че изписващият го е направил предварителен разчет за полето върху камъка и краен ер въобще не е предвидено да бъде изписан. Това донякъде отдалечава надписа от „класическите“ кирилски надписи. На какво може да се дължи липсата на тази графема? Едва ли би могло да се отговори с пълна сигурност, но е възможно изписалият надписа да е с неславянски (ромейски) произход и по тази причина същият да не може да усети присъствието/отсъствието на тези крайни ерове¹. От друга страна, същият надпис едва ли би могъл да се отнесе с чак такава доза сигурност към IX в., та дори и в края му, предвид липсата на каквито и да е податки за съществуването на кирилската графична система в толкова ранен период.

Сърбия

Гамзиград (обр. 2)

Върху руините на късноантичния укрепен дворец Felix Romuliana (Гамзиград) е било разположено селище от ранното Средновековие, като откритите там материали носят характерните черти на старобългарската култура [вж. **Янковић, Ђ.** 2010]. Върху дъното на керамична чаша, произхождаща от този пласт, е открит фрагмент от глаголически надпис, състоящ се от четири букви, разчетен като **СОПЕ** [Томовић, Г. 1990, с. 10; **Съботинов, А.** 2008, фиг. 38/2].

Песача (обр. 3, 4)

На мястото, където р. Песача се влива в р. Дунав (в района на Железни врата), е имало малко римско укрепление, а над него е открит малък християнски некропол от ранното Средновековие, като

¹ Тази възможност ми беше подсказана в разговор от колегата гл. ас. д-р Янко Христов, за което сърдечно му благодаря.

площта им е проучена през 1968 – 1969 г. Разкрити са 11 гроба [Минић, Д. 1982 – 1983]. При седем гроба до краката на погребаните са открити поставени антични тухли. На всяка от тези тухли има връзан кръст. Най-голям интерес представляват гробове № 1 и 9. При тях, върху тухлите до краката, освен кръстовете са връзани и надписи. На тухлата от гроб № 1 има двуредов надпис. Този надпис има възможност да се прочете по два начина. При смесено глаголическо-кирилско изписване (четене) може да бъде прочетен като ДО ТѢБЪ. Според автора на публикацията има възможност надписът да е криптограма и да се чете изцяло на глаголица, като се четат първо първите две букви на втория ред, след това буквите на първия ред и едва накрая последните две букви от втория ред. По този начин се прочита името ѠЄДѠРЪ². В подкрепа на това си твърдение авторът добавя, че погребаният е от мъжки пол. На тухлата от гроб № 9, до връзания кръст са изписани три кирилски букви МРА с лигатура над тях. По този начин там вероятно е изписано името Мара или Мария, но едва ли е изписване на името на Богородица, както предполага авторът [Минић, Д. 1982 – 1983, с. 173]³.

Некрополът, на база преди всичко на разгледаните надписи, е датиран към края на X – началото на XI в. като за основни репери са възприети съвместното съществуване на обла глаголица и кирилица [Минић, Д. 1982 – 1983, с. 175; Съботинов, А. 2008, с. 356]. А. Съботинов обръща внимание на една подробност при изписването на израза ДО ТѢБЪ, а именно, че в този си вид, по този начин на изписване – с краен ер, изразът е характерен само за българските говори и напълно липсва сред сръбските и хърватските [Съботинов, А. 2008, с. 358].

Косово

Чечан (обр. 5)

През 1981 г. професор Р. Новакович откупува от местен жител от село Дубровце фрагмент от керамичен съд с връзани глаголически букви. За място на намиране на фрагмента е посочен връх Чечан (728 m) [Томовић, Г. 1990, с. 5; Съботинов, А. 2008, с. 360]. От върха произхожда голяма колекция от предмети, показващи, че мястото е дълго обитавано, но най-голяма част от находките се отнасят към късната Античност (IV – VI в.) и ранното Средновековие (IX – XI в.) [Томовић, Г. 1990, с. 5 – 6].

Разглежданият фрагмент е част от стена от амфоровидна стомна (крчаг на сръбски) и е с размери 7,5 x 4,5 cm, като повърхността му е покрита с охрово-червена ангоба. При публикуването му е посочено, че най-много аналогии тези съдове откриват на територията на съвременна България и са свързани с тип III по типологията на Л. Дончева-Петкова, отнасящ се към IX – първата половина на X в. [Томовић, Г. 1990, с. 7, бел. 3]. Върху плещите на съда преди изпичането са връзани кръст с разцъфнали рамена, шест успоредни линии, свързани отдолу с една цяла линия и глаголически надпис ШЭЭО.., като се виждат и остатъци от очертанията на краен ер [Томовић, Г. 1990, с. 7 и сл., обр. 1/1].

А. Съботинов разглежда публикациите, свързани с надписа, излезли в последните години. Особено внимание в това отношение представляват работите на Дж. Янкович, който твърде спекулативно и от гледна точка на съвременната политическа обстановка в Сърбия и Косово се опитва да интерпретира надписа от Чечан [Съботинов, А. 2008, с. 364 и цитираната там литература]. Заради големите приноси на този учен, но в друго направление на медиевистиката, твърденията му, свързани с надписа от Чечан, ще бъдат оставени без коментар. Независимо от тези коментари на Дж. Янкович самият надпис добре показва присъствието на българска власт в тези части на Балканския полуостров, откъдето вървят част от пътищата между столиците (Плиска и Велики Преслав) и втория по важност град, по-късно и столица на Първото българско царство – Охрид. Добре е известно и това, че бъдещото сръбско столично средище Раш, намиращо се сравнително близо до Чечан, преди да попадне в сръбски ръце е провинциална българска крепост, охраняваща българските покрайнини [вж. Поповић, М. 1999]. Освен това амфоровидната стомна като тип съд, върху който е бил връзан надписът, и основното географско разпространение на типа добре показват към кой етнокултурен кръг трябва да бъде отнасяна находката. Като отправна точка за датирането на надписа трябва да се ползва датировката на този тип амфоровидни съдове и фактът, че надписът е връзан преди изпичането, т.е. всичко това сочи към

² Според Д. Минић там се чете името Федор [Минић, Д. 1982 – 1983, с. 173]. Според А. Съботинов се чете името Теодор [Съботинов, А. 2008, с. 356], но второ О няма изписано. Такова прочитане би било възможно, ако се използва два пъти написаното О. Именно с двойно четене възприема надписа и П. Георгиев [Георгиев, П. 2007, с. 127 – 128].

³ Подобно лигатурно изписване на името Мария не е познато. За тази информация изказвам сърдечната си благодарност на гл. ас. д-р Анета Николова.

датирането на надписа във времето между края на IX – първата половина на X в. – времето на активно ползване на глаголицата на територията на ранносредновековна България.

Македония

Виница (обр. 6)

През 1993 г. в Мюнхен се провежда изложба, представяща световноизвестните керамични икони от Виница. Заедно с иконите е изложен и един твърде интересен надпис. Той произхожда от същата крепост, но от периода на ранното Средновековие. Надписът е връзан върху добреогладена страна на камък с размери 12 x 11 x 6,5 cm. Интерпретиран е от авторите на каталога на изложбата като надгробен камък и е датиран към IX – X в. [Balabanov, K., Krstevski, S. 1993, cat. № 42]. Върху лицевата страна на камъка се виждат връзани букви, които по очертанията си със сигурност могат да бъдат отнесени към IX – X в. Оттук нататък е трудно да бъде определено на какъв език (с какви букви е изписан) надписът, поради това, че всички видими графемии са част както в гръцката азбука, така и в кирилицата. Това, което може да бъде видяно върху копие на илюстрацията от каталога, с която разполагам са следните графемии:

...HCHAN
H
X(?)THMAN

H
HA

Твърде изкушаващо е в лявата част да бъде видяно името (ПР)HCHAN, но предвид твърде лошото копие, с което разполагам, не може да бъде потвърдено. В дясната част начинът, по който е изписано H на първия ред, е трудно да се прецени дали става дума за надредово изписване, или за начало на думата. Не е много ясно и коя е първата графема от втория ред. По начина на изписване е възможно да бъде както X, така и g. Както и в горния случай е изкушаващо тук да бъде прочетено HXTHMAN (?). Предвид появата на името на града в най-ранните османски регистри, то със сигурност селището е съществувало и във Второто българско царство, а това дава възможност да се предположи съществуването му и в по-ранен период (?).

Поради наличието на твърде лошо копие от представения надпис не може да се твърди нищо със сигурност по съдържанието му. За сметка на това той дава важна информация за наличието на селище от ранното Средновековие край съвременния македонски град Виница. Селището с голяма вероятност може да бъде свързано със селищната мрежа на Първото българско царство, а наличието на надпис предполага пункт с немаловажно значение.

Охрид – манастир „Свети Наум“ (обр. 7)

В началото на XX в. при обиколките си из населените с българи земи на Османската империя академик Й. Иванов открива и публикува два кирилски и един смесен (глаголическо-кирилски) надпис от църквата на манастира „Свети Наум“ [Иванов, Й. 1970, с. 53]. Независимо че църквата в настоящия си вид е построена през османския период, явно в нея са вградени немалък брой споллии от ранната църква на свети Наум, построена към края на IX – началото на X в. с ктиторството на княз Борис. При скорошното си гостуване в Охрид руският специалист по ранната кирило-методиевска проблематика С. Михеев открива още един глаголически надпис по стените на църквата. Надписът е: **†.ѠѠѠѠ.ѠѠѠ** или кирилското **АЛЕКСАНДРЪ**. Според откривателя на надписа той се отнася към XI в. (а защо не към X в.?) и носи характерните черти на местния говор [Михеев, С. 2014].

Представените надписи са разнообразни по съдържание, а и по използваните графически системи на изписване. Предвид съдържанието им те трудно биха могли да се използват като преки извори за политическата история на ранносредновековната българска държава. Въпреки това те добре илюстрират разпространението на писмеността далеч от основните центрове и заедно с това показват присъствието на местна българска власт в регионите, в които те са открити, като писмеността (обучението на писменост) в ранносредновековната българска държава традиционно се приема за дело на централната власт.

ADDENDA

След приключване на работата по основния текст на статията и вследствие на забавянето на изданието по технически причини, ми попаднаха още две публикации, представящи още три невлизали в обръщение у нас епиграфски паметника от периода и пряко свързани с Първото българско царство.

Единият от тях е сравнително отдавна публикуван, а другите два – през 2016 г., всички произхождащи от територията на Република Македония.

Црешка (обр. 8)

При разкопките на античната и средновековна крепост⁴ „Хисар“ или Чрешче на 2 km югозападно от село Црешка (община Щип) по долното течение на р. Брегалница, е открита оловна пластина, навита на руло. Пластината е с неправилна форма и поради неугледния ѝ вид, дълго време след разкопките не ѝ е обръщано внимание. Приблизителните размери на пластината са 73 x 20 mm. При отварянето е открит петредов надпис [Чаусидис, Н. 1995, с. 155]. Върху пластината е врязан кирилски текст с молитва против нежит, която според автора на публикацията може се разчете по следния начин [Чаусидис, Н. 1995, с. 160]:

„ЃДЃМЪ ТМЕЕ НЕЖТЪ. ЙДИ ЃДЃМЪ Т ДЃСТЪ ЁВЕ, ЁВА ЎЛОВЪ, ЎЛОВО МОРЪ, МОРЕ ВЉНАМЪ, ВЉНИ КРАВЕИ, КРАИ ПЕСКЪ, ПЕСОКЪ ТРАВЕ, ТРАВА РОСЕ, РОСА СЛНЦЪ. СЛНЦЕ ВЪСІАВШЪ ТЪШЕ РОСА. ТАКО ДА ИСЪХ'НЕТЪ НЕЖТЪ Ѡ РАВА БЖІА, ВЪ ТМЕ ѢЦА Т СНА Т СТЪГО ДЪХА Т НЪНА Т ПРЪНО Т ВЪ ВЪКВІ ВЪКО.“

Скупи (обр. 9, 10)

Това са два фрагмента от керамични съдове, произхождащи от площта над античния театър на римския и ранновизантийски град Скупи (в околностите на съвременния град Скопие). Открити са при разкопките на театъра при разкопките в периода 2013 – 2016 г., където са засечени ранносредновековни структури (жилища), принадлежащи към малко селище от периода. Общо са открити 21 жилища [Якимовски, А., Толевски, И. 2016, с. 185]. Според авторите характерната керамика, елементи от накит, както и самият начин на градеж на жилищата (?) говорят за датирането на селището към IX – X в. Според тях твърдението им се подкрепя и от откритите там бронзови и сребърни византийски монети (на византийските императори Лъв VI (886 – 912), Никифор II Фока (963 – 969), анонимен фолис клас А и сребърна монета на императорите Василий II и Константин VIII от периода между 976 до 985 година) [Якимовски, А., Толевски, И. 2016, с. 185].

Според описанието на авторите откритите керамични съдове са формовани на бавно (ръчно) гърнчарско колело. Изработени са от добре пречистена глина или от глина с примеси на шамот и камъчета, пясък и органика. Като форми се срещат гърнета (преобладаващо), паници, чаши и делви. Украсата е от врязани вълнообразни и (или) прави линии. Дъната на съдовете са украсени с релефни знаци [Якимовски, А., Толевски, И. 2016, с. 185 – 186].

В две от жилищата от средновековния хоризонт са открити два фрагмента от керамични съдове с врязани надписи с глаголически букви [Якимовски, А., Толевски, И. 2016, с. 186].

Първият фрагмент (обр. 9/1, 2) е открит в средновековното жилище 1. Този фрагмент е с размери 5 x 6 cm и е част от горната част от него, под устието. Запазени са глаголически букви, изписани на два реда, които се разчитат по следния начин [Якимовски, А., Толевски, И. 2016, с. 189]:

(...)[Ѣ]ѢѢ(...)
(...)[Ѡ]ѠѠѠ(...)

При което е разчетен като:

(...)[У]СТ(...)
(...) ВАРЪВ(...)

Според издателите на надписа той трябва да се датира, вероятно до 1100 г., тъй като е изписан с обла глаголица и не съдържа никакви иновации и палеографски знаци. Според тях надписът „очевидно“ съдържа името Варвара? или прилагателното варварин. Цитирайки С. Михеев, те приемат, че може да става въпрос за топонима Варвара (село Варвара), намиращо се южно от град Скопие, без да добавят уговорката, че не добавят данни от кое време съществува съответното селище. За култ към

⁴ Върху терена са открити следи на обитаване от времето на Първото и Второто българско царство [Чаусидис, Н. 1995, с. 153].

светец с това име в разглежданата територия може да се говори едва след XI в. – свети Варвар⁵. Заедно с това по никакъв начин не трябва да се изключва възможността надписът да указва и притежание, както това е добре видно при прешлена от Преслав, носещ надпис ΛΟΛΙΝΩ ΠΡΑΣΛΕΝΩ⁶ [Popkonstantinov, K., Kronstainer, O. 1994, S. 189].

Вторият фрагмент (обр. 10/1, 2) е открит в „структура 4“ (печка) от селището. Той е с размери 5 x 3,5 cm. Надписът с глаголически букви се е намирал непосредствено над дъното на съда. В запазената си част е двуредов и се чете:

ϠΔβ[Ϡ](...)
--V(...)

Същият е разчетен от авторите на публикацията като:

СѢР[Ъ](...)
--Ц(...).

Според издателите на надписа той трябва да се датира вероятно до 1100 г., тъй като надписът е изписан с обла глаголица и не съдържа никакви иновации и палеографски знаци.

Появата на тези два надписа на територията на съвременна Република Македония е свързана от авторите на публикацията с дейността на епископ Константин (Брегалнишки) (без да е обяснено кой трябва да е той), представен като ученик на св. св. Кирил и Методий, но заедно с това отбелязват, че разпространението на тези надписи е върху тогавашните територии на Първото българско царство [Якимовски, А., Толевски, И. 2016, с. 191].

Списък на съкращенията:

SCIVA – Studii și Cercetări din Istoria Veche și Arheologie. București.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бешевлиев, В. 1992 – В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992. [V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1992.]

Вълева, Ц. 2005 – Ц. Вълева. Образът на св. Варвар Пелагонийски в притвора на църквата в Кремиковския манастир. – *Palaeobulgarica*, XXIX, 2005, 2, 49 – 64. [Ts. Valeva. Obrazat na sv. Varvar Pelagionijski v pritivora na tsarkvata v Kremikovskiya manastir. – *Palaeobulgarica*, XXIX, 2005, 2, 49 – 64.]

Георгиев, П. 2007 – П. Георгиев. Криптограмата от Плиска и писмените практики в България през IX – X в. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*. Т. 3, ч. 2. София, 2007, 125 – 140. [P. Georgiev. Kriptogramata ot Pliska i pismenite praktiki v Bulgariya prez IX – X v. – *Numizmatika, sfragistika i epigrafika*. Т. 3, ch. 2. Sofia, 2007, 125 – 140.]

Иванов, Й. 1970 – Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970. [I. Ivanov. Balgarski starini iz Makedoniya. Sofia, 1970.]

Иванова, К. 2000 – К. Иванова. Житието на Варвар Мироточец Пелагонийски (Битолски). – *Palaeobulgarica*, XXIV, 2000, 2, 40 – 60. [K. Ivanova. Zhitieto na Varvar Mirotochets Pelagionijski (Bitolski). – *Palaeobulgarica*, XXIV, 2000, 2, 40 – 60.]

Якимовски, А., Толевски, И. 2016 – А. Якимовски, И. Толевски. Глаголички натписи на керамички садови открити при археолошките ископувања во Скупи (Скопје). – *Slovme. International Journal of Slavic Studies*, 2016, № 2, 179 – 197 <http://slovene.ru/2016_2_Jakimovski_Tolevski.pdf> (accessible: 10.04.2017). [A. Jakimovski, I. Tolevski. Glagolichki natpisi na keramichki sadovi otkrieni pri arheoloshkite iskopuvanya vo Skupi (Skopje). – *Slovme. International Journal of Slavic Studies*, 2016, № 2, 179 – 197.]

Янковић, Ђ. 2010 – Ђ. Янковић. Гамзиград у средњем веку. – В: И. Поповић. (сѣст.) Felix Romuliana – Гамзиград. Београд, 2010, 201 – 212. [T. Jankovich. Gamzigrad u srednyem veku. – V: I. Popovich. (sast.) Felix Romuliana – Gamzigrad. Beograd, 2010, 201 – 212.]

⁵ **Иванова, К.** 2000, с. 50. От своя страна трябва да се отбележи, че съществуват няколко светци с това име като техните жития, а и култове до голяма степен се припокриват. Това са светиите Варвар Еладски, Варвар Воин и Варвар Мироточец Пелагонийски. Техните култове са разпространени преди всичко по югозападните части на Балканския полуостров, като в по-късно време свети Варвар Пелагонийски е свързан и с Второто българско царство [Иванова, К. 2000, с. 46 – 54; Вълева, Ц. 2005].

⁶ За идеята за това изказвам своята благодарност на гл. ас. д-р Анета Николова.

Майсторски, Г. 2014 – Г. Майсторски. Отново за старобългарския кирилски надпис „ОСТРО БОГОИН“. – В: Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от националната научна конференция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова. Шумен, 31 октомври – 1 ноември, 2013 г. Шумен, 2014, 328 – 332. [G. Maystorski. Otново za starobalgarskiya kirilski nadpis „OSTRO BOGOIN“. – In: Gradat v balgarskite zemi (po arheologicheski dannii). Materiali ot natsionalnata nauchna konferentsia, posvetena na zhivota i deloto na st.n.s. Vera Antonova. Shumen. 31 oktombri – 1 noembri, 2013 g. Shumen, 2014, 328 – 332.]

Минић, Д. 1982 – 1983 – Д. Минић. Песача, античко утврђење и средњовековна некропола. – Старинар, Књ. XXXIII – XXXIV, 1982 – 1983, 171 – 175. [D. Minich. Pesacha, antichko utvrchnye i srednyovekovna nekropola. – Starinar, Kn. XXXIII – XXXIV, 1982 – 1983, 171 – 175.]

Михеев, С. М. 2014 – С. М. Михеев. Древние надписи-графити в монастыре с. Наума под Охридом: предварительные наблюдения. – В: Сборник на трудови од Меѓународниот научен собир „Кирилометодиевската традиција и македоно-руските духовни и културни врски“ (организиран по повод 1150 години од Моравската мисија и од словенската писменост). Охрид, 3 – 4 октомври, 2013. Скопје, 2014, 205 – 208. [S. M. Miheev. Drevnie nadpisi-grafitti v monastyre s. Nauma pod Ochridom: predvaritel'nye nabludenia. – In: Zbornik na trudovi od Megunarodniot nauchen sobir “Kirilometodievskata traditsija i makedono-ruskite duhovni i kulturni vrski” (organiziran po povod 1150 godini od Moravskata misija i od slovenskata pismenost). Ochrid, 3 – 4 oktombri, 2013. Skopije, 2014, 205 – 208.]

Поповић, М. 1999 – М. Поповић. Тврђава Рас. Београд, 1999. [M. Popovich. Tvrzhava Ras. Beograd, 1999]

Съботинов, А. 2008 – А. Съботинов. България при цар Самуил и неговите наследници (976 – 1018 г.). Извори и литература (опит за обобщение). Т. 1. София, 2008. [A. Sabotinov. Bulgariya pri tsar Samuil i negovite naslednitsi. Izvori i literatura (opit za obobstnie). T. 1. Sofia, 2008.]

Томовић, Г. 1990 – Г. Томовић. Глагольски натпис из Чечана. – Историјски часопис, књ. XXXVII, 1990, 5 – 19. [G. Tomovich. Glagol'ski natpis iz Chechana. – Istorijski chasopis, књ. XXXVII, 1990, 5 – 19.]

Чаусидис, Н. 1995 – Н. Чаусидис. Оловен амулет со испишана молитва против „нежит“ од градот Чршче. – Сборник. Нова серија, Археологија, 1, 1995, 153 – 166. [N. Chausidis. Oloven amulet so ispishana molitva protiv „nezhit“ od gradot Chrshe. – Zbornik. Nova serija, Arheologija, 1, 1995, 153 – 166.]

Balabanov, K., Krstevski, C. 1993 – K. Balabanov, C. Krstevski. Die Tonikonen von Vinica. Frühchristliche Bilder aus Makedonien. Prähistorische Staatssammlung. München, 1993.

Diaconu, P. 2007 – P. Diaconu. O inscripio de la Prcuiul lui Soare. – SCIVA, 58, 2007, 1 – 2, 161 – 163.

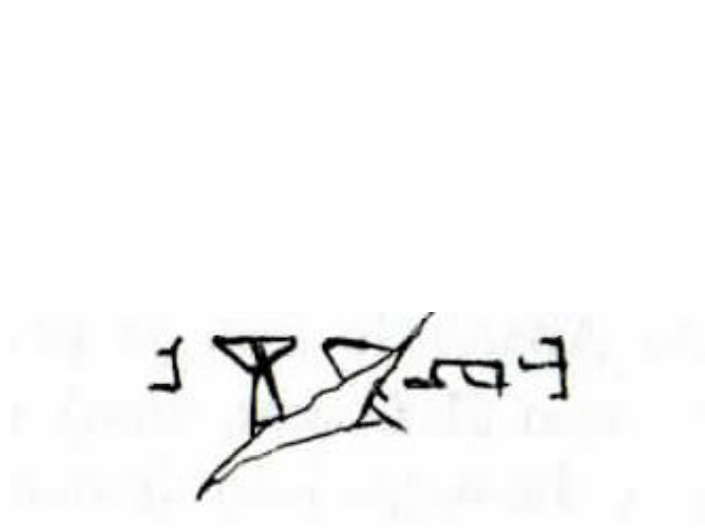
Petolescu, C. 2007 – C. Petolescu. Cronica epigrafică a României. – SCIVA (XXVI), 58, 3 – 4, 2007, 365 – 388.

Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. 1994 – K. Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. Старобългарски надписи. Bd. 1. (Die Slawischen Sprachen. Bd. 36). Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1994.

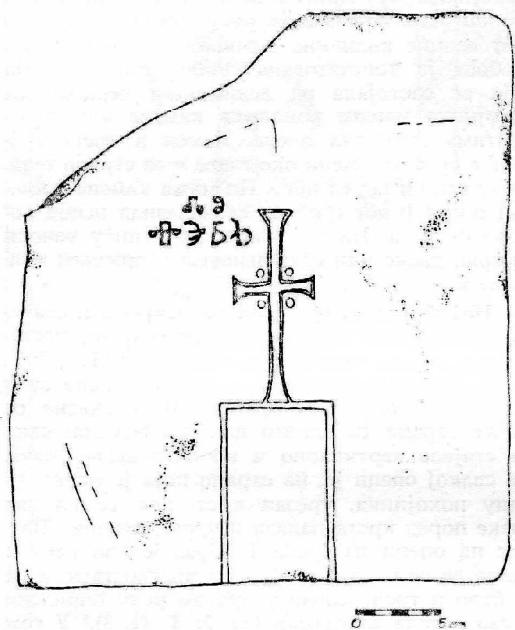
Popkonstantinov, K., Kronsteiner, O. 1996 – K. Popkonstantinov, O. Kronsteiner. Старобългарски надписи. Bd. 2. (Die Slawischen Sprachen. Bd. 52). Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1996.

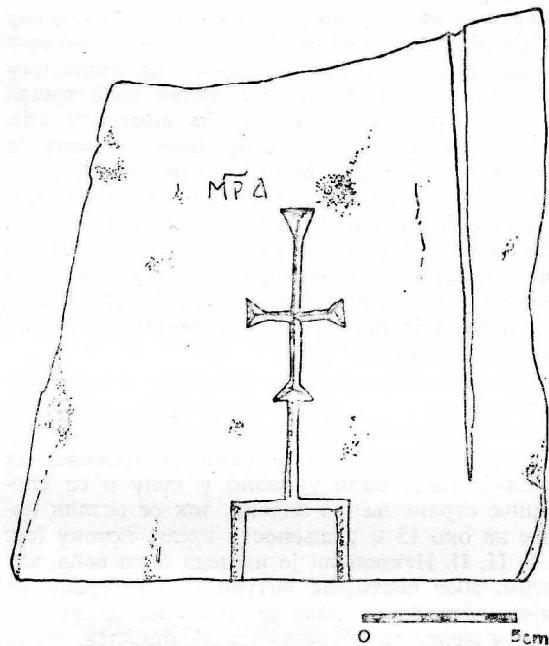
Обр. 1. Пъкуюл луй Соаре

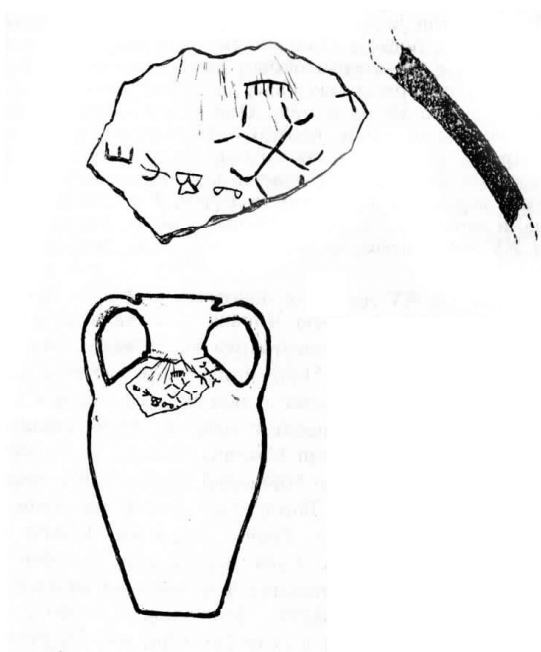
Обр. 2. Гамзиград

Обр. 3. Песача – гроб 1

Обр. 4. Песача – гроб 9

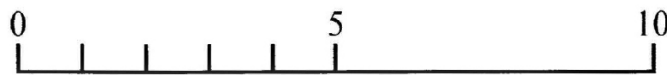

Обр. 5. Чечан

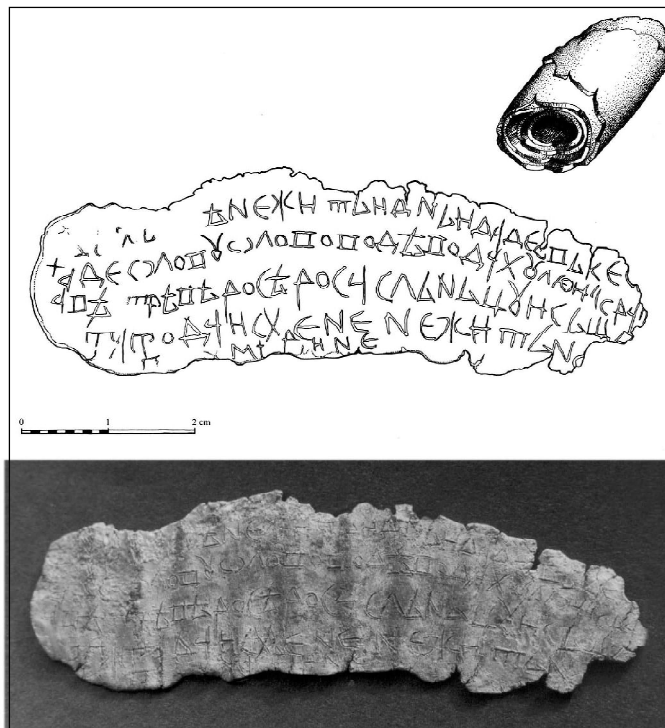

Обр. 6. Винаца

СВЯТЫМЪ

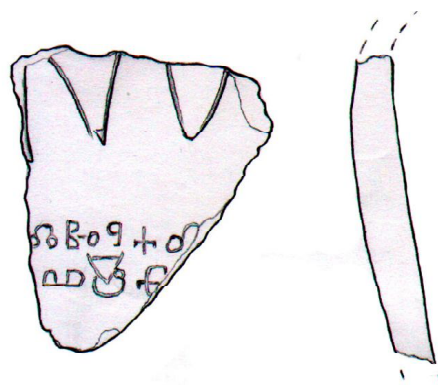
Обр. 7. Св. Наум

Обр. 8. Чрешче

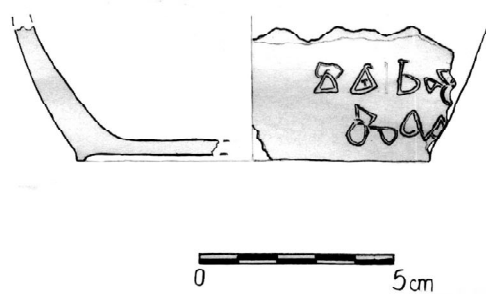
Обр. 9-1. Скупи

Обр. 9-2. Скупи

Обр. 10-1. Скупи

Обр. 10-2. Скупи